

ULUSLARARASI GÖÇ ODAĞI: ORTA DOĞU

Prof. Dr. Berrak Kurtuluş

A LEADING REGION FOR INTERNATIONAL MIGRATION: THE MIDDLE EAST

In the Middle East, emigration, i.e. movement from one geographical zone to another is to be found throughout the history of Middle Eastern societies. Over the last half-century migration outside the region has expanded steadily. Also foreign migrants who entered the region cause important effects on local labor markets. Our aim will be to attempt an overall view of question, to clarify the essential features of these phenomenon.

Dünya coğrafyasında "Orta Doğu" isminin yer alması nispeten yeni tarihlere raslar. İlk defa 1902'de Amerikan deniz tarihçisi A.Mahan, o zamana kadar kullanılan Yakın Doğu ve Uzak Doğu kavramları dışında belirtmiş olduğu bu yeni kavramla; merkezi Basra Körfezi olan bölgeyi kastediyordu. Giderek I. Dünya Savaşı sırasında, Irak'tan Yeni Delhi'ye doğru yayılmış İngiliz Kuvvetleri'nin "Orta Doğu Kuvvetleri"nden ayrılması üzerine "Orta Doğu" stratejik bir kavram olarak literatüre geçmiştir.¹ Daha sonra II. Dünya Savaşı sırasında bu bölgede kurulan Orta Doğu İhtiyaç Maddeleri Tedarik Merkezi (Middle East Supply Centre) Orta Doğu kavramının benimsenmesinde önemli bir rol oynamıştır.²

Bölge ülkelerinin sıralanmasında ise sadece coğrafi bir yaklaşımla değil, siyasal ve kültürel değerlendirmelerle de hareket edilmekte ve bunun neticesinde bölge ülkeleri sıralaması değişmektedir. Ancak Arnold Toynbee'nin nitelendirdiği gibi "İslâm Dünyası'nın coğrafi kalbi" ni oluşturan Orta Doğu; Afrika, Asya ve Türkiye'nin Avrupa'daki kısmı ile birlikte üç kıtaya yayılmıştır.³ Bu topraklar dünyanın en zengin yer altı ve yer üstü servetlerine,

¹ Bu kavramın kullanış süreci için şu çalışmalar incelenebilir: Roderic H.Davidson, "Where is the Middle East?" *Foreign Affairs*, Vol. 38, No. 4 (July 1960), s. 665-675; Peter Beaumont, Gerald H.Blake ve J.Malcolm Wagstaff, *The Middle East: A Geographical Study*, London, John Wiley and Sons, 1976, s. 1-2.

² Bkz.: W.B. Fisher, *The Middle East: A Physical, Social and Regional Geography*, 6.B., London, Methuen and Co. Ltd., 1971, s. 1.

³ "An Historical Outline to the Present," *The Middle East: A Handbook*, der. Michael Adams, New York, Prager Publishers, Inc., 1971, s. 135.

dinamik insangücü sermayesine sahiptir. İşte bu zengin ve geniş coğrafyaya yayılmış olan Orta Doğu; jeopolitik, tarihi, kültürel, dini bütünlük ile politik bölünmüşlüğü birarada yaşamaktadır. Sık sık krize kadar varan olayların ceryan ettiği Orta Doğu, kendi sınırları içinde kitlesel göçlerin daima yaşandığı ve bu sebeple işgücü piyasalarında sürekli dalgalanmaların görüldüğü, nüfus ve işgücü kompozisyonlarının sık sık değiştiği bir bölgedir. Kaldı ki bizzat bu bölgeyi kuşatan komşularından (Balkan ve BDT* ülkeleri) büyük nüfus ve işgücü kitlelerini ithal etmek zorunda kalırken, bölge dışındaki ülkelerin (Avrupa ülkeleri) işgücü piyasalarına da, çoğunluğu siyasal sığınmacı olan işgücünü ihraç ederek baskı unsuru oluşturmaktadır.

I. Orta Doğu İçi Göçler:

II. Dünya Savaşı sonrası dönemde, Orta Doğu'da Filistin'in, Arap ve Musevi devletleri olarak ikiye bölünmesi ve giderek İsrail Devleti'nin kuruluşu ile birlikte 700 bin kadar Filistinli Arap, komşu ülkelere göç etmişti.⁴ 1967 yılındaki altı gün savaşından sonra daha da artan bu göçmenlerin sayısı, doğal artış ile birlikte, 1972'de 1,5 milyona kadar çıkmıştı.⁵ Aynı şekilde savaşı izleyen yıllarda Irak'taki 150 bin Musevinin altıda beşi İsrail'e göç etmiştir.⁶ Böylece 1947 ve 1967 krizleri, bölgedeki göç hareketleri sonucunda Filistinlilerin, Körfez ülkelerinin iş piyasalarında önemli bir yere sahip olmasına yol açmıştı. 1990'da patlak veren Irak-Kuveyt ilişkilerindeki olumsuz gelişmeler neticesinde Mart-Nisan 1991'de 2 milyon kadar⁷ Iraklı Kürt ve Şii'nin Türkiye ve İran'a sığınmasının yarattığı problemler henüz hafızalardan silinmemiş iken, bulunduğumuz yıl Irak'a karşı Amerika'nın sürdürdüğü operasyon da benzer göçlere sebep olmuştur.

Diğer taraftan bölge içi işgücü hareketlerinde politik tercih faktörü de önemli bir rol oynamaktadır. Bu faktör mahiyeti itibariyle "Araplararası" bir karakter arz etmektedir. Nitekim Orta Doğu'da, petrolün çıkarıldığı devletler, ayrıcalıklı şirketlerle yaptıkları ilk anlaşmalarda "önce yerli işgücü sonra diğer Araplar" yönünde tercihlerini ortaya koymaktaydılar. Bununla beraber giderek petrol zengini olan bu ülkelerde, yerli halkça komşu Arap ülkelerinden gelen işçilere karşı zamanla ortaya çıkan husumet de Araplar dışındakilerin

4 Sharon Stanton Russel, "International Migration and Political Turmoil in the Middle East," *Population and Development Review*, Vol. 18, No. 4 (December 1992), s. 719.

* BDT ülkelerinin tamamı Orta Doğu dışında olmamakla beraber bu çalışmada tamamı aynı kategoride ele alınmıştır.

5 Peter Mansfield, *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, çev. Nuran Ülken, İstanbul, Sander Yayınları, 1975, s. 139.

6 *Ibid.*, s. 140.

7 Göçün tahmini hacmi için bkz.: Russell, s. 722.

istihdamını arttırmıştır. Örneğin Libya'da, Tunuslu ve Mısırlı işçilere yerli halkça duyulan husumet, Türk işçilerinin bu ülkedeki yabancı işçiler içindeki nispetini, diğerlerinin aleyhine değiştirmişti.

1990'lı yıllarda ise Orta Doğu'da nüfus ve işgücü hareketlerine en fazla tesir eden gelişmelerden biri 1990-1991 Körfez Krizi'dir. Bu sırada 4 ilâ 5 milyon kişinin yer değiştirdiği tahmin edilmektedir. Öncelikle istilânın hemen ardından, ilk dört ay içinde Irak, Kuveyt ve Suudi Arabistan'dan 2 milyon göçmen kendi ülkelerine geri dönmüştür.⁸ İkinci büyük göç dalgası ise daha yukarıda da belirtildiği gibi, Mart-Nisan 1991'de 2 milyon kadar Iraklı Kürt ve Şiilerin Türkiye ve İran'a sığınmasıdır.

Diğer taraftan bu kriz sırasında Türkiye, Mısır, Yemen gibi işgücü ihracatçısı ülkeler izleyecekleri politikalar açısından fevkalâde nazik konumda idiler. Nitekim Mısır'ın bir milyon dolayındaki işçileri Irak'ta iken, Irak'ın yanında yer alması gerekmektedir. Oysa bu, Mısır için ve sadece Camp David anlaşmalarından beri Birleşik Devletler'den aldığı mali desteğin kesilmesi demek değil, keza Kuveyt ve Suudi Arabistan'ın her ikisine gelecekte olması muhtemel işgücü ihracının önlenmesi demek oluyordu.⁹ Türkiye de, izlediği Irak karşıtı politika ile ileride doğması mümkün büyük kazançlar peşindeydi.¹⁰

Bu arada İran'da dini-siyasi rejimin kurulması da Türkiye'ye kitlesel göçleri hızlandırmıştır: 1993 yılındaki bir tahmine göre ülkemizde çoğu İranlı olmak üzere yaklaşık 2 milyon yabancı kaçak işçi vardı.¹¹

Amerika'nın Irak'ta gerçekleştirdiği son operasyon (1999) sırasında da başta Türkiye ve İran'a olmak üzere bölgede kitlesel göç hareketleri vuku bulmuştur.

II. Orta Doğu'ya Bölge Dışından Göçler

Orta Doğu'ya tarihinin her döneminde bölge dışından gelip çalışanlar olmuştur. Bunların politik sebeplerle getirilmelerinin bir örneğini ise Hintliler teşkil etmiştir. Hintli işgücünü, İngilizler 1930'ların ortalarından beri, Körfez ülkelerinin petrol üretiminin kontrolünü ellerinde tutmak için ithal etmekteydiler.¹²

⁸ Russell, s. 721.

⁹ Ibid., s. 722.

¹⁰ Ancak beklenen olmamış ve Türkiye'nin Körfez Savaşı'ndan sadece hesaplanabilir zararı 16 milyar doları bulmuştur. *Hürriyet Gazetesi*, 14 Ekim 1993, s. 26.

¹¹ Nusret Ekin, *Türkiye'de İşsizlik*, TÜSİAD Araştırması, İstanbul, 1998, s. 8 (mimeo).

¹² Russell, s. 719'dan Ian Seccombe ve Richard Lawless, "Travailleurs Migrants et Debuts de l'industrie Pétrolère dans le Golfe Arabe, 1930-1950," *Maghreb-Machrek*, No. 12 (April-June 1986).

Daha sonra, 1970'li yılların ortalarından itibaren, Orta Doğu'nun petrol zengini ülkelerinde işgücü talebi bölgede Arap olmayan Türk ve Pakistanlı işçilere, bölge dışından ise Güney Asyalı ve Uzak Doğulu işçilere kaymıştı. Bölge dışından gelen bu Güney Asyalı ve Uzak Doğulu işçilerin tercih edilme sebepleri arasında diğer faktörler (ucuz ve vasıflı işgücü, ihale ile birlikte gelme vb.) yanında "Asya kökenli işçilerin politik gelişmeleri pasif olarak izleyenlerden sayılmaları"¹³ da daima gözönünde tutulmuştur.

Orta Doğu dışından vaki göçlerin daha yeni örnekleri 1990'lı yıllardaki siyasal gelişme ve oluşumların bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki Sovyetler Birliği'nin dağılmasıdır. Bu dağılma sırasında ortaya çıkan yeni tablo, ekonomik bakımdan bir çöküşü de göstermektedir. BDT ülkelerinde smai üretim ve GSMH düşüktür ve giderek azalmaktadır; enflasyon ve işsizlik artmaktadır; ücretler genel seviyesi çok düşüktür. Rusya Federasyonu başta olmak üzere yaşanan bu işsizlik kitlevidir.¹⁴ İşte bu sebeplerle en fazla Türkiye'ye olmak üzere Orta Doğu'ya, bu topraklardan işgücü akımı vardır. Bu akım Türkiye'nin Batısı'ndan başlamak üzere sahil ve sınır kesimlerine yönelmiştir.

1998 yılında bu çerçevede Türkiye'ye gelenler üzerinde yapılmış bir ankete göre gelenlerin % 44.2'si gibi asıl büyük kısmı Trans-Kafkas Cumhuriyetleri'ndendir. (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Nahçıvan ve Acarya). Daha sonra % 18.2 ile Baltık Cumhuriyetleri (Letonya, Estonya, Litvanya, Beyaz Rusya, Moldova ve Ukrayna); % 17 ile Türk Cumhuriyetleri (Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan); % 10.9 ile Rusya Federasyonu'ndan (Rusya, Sibirya, Kuzey Kafkas Cumhuriyetleri, Yakutistan, Tataristan vb.) gelenler sıralanmaktadır. Gelenlerin % 9.7'lik kısmının ise Doğu Türkistanlılar, Çecenler ve İnguşlardan oluştuğu görülmektedir. Bu grubun %29'unun en az beş yıldan beri Türkiye'de çalıştığı tesbit edilmiştir. Çalışılan sektörlere göre dağılım ise genel hizmetler (% 23.5); tekstil (% 14.2); eğitim (% 9.3); ulaştırma (% 8.6); sağlık (% 2.5) ve diğerleri (% 37) şeklinde sıralanmaktadır.¹⁵

¹³ Nazlı Choucri, "Asians in the Arab World: Labor Migration and Public Policy," *Middle Eastern Studies*, Vol. 22 (April 1986), s. 282.

¹⁴ Rusya'daki krizin mahiyeti konusunda bkz.: Berrak Kurtuluş, "Rusya'daki Son Gelişmeler ve Beklentiler," *İktisat Dergisi*, İFMC Yayın (Kasım 1998), s. 75-76.

¹⁵ Bu anket çalışmasının mahiyeti ve bulguları için bkz.: Mürteza Sağlam, "Sovyetler Birliği Sonrası Bağımsız Devletler Topluluğu ve Diğer Topluluklardan Türkiye'ye Yönelik Emek Göçü," (İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi), İstanbul, 1998, s. 64 vd.

Türkiye'ye Bulgar ve Romenler de turist vizesiyle gelmekte ve kaçak olarak çalışmaktadır. Bu kaçak yabancılar da daha çok inşaat, dokuma, deri işyerleri ve otellerde istihdam imkânı bulmaktadırlar. Bunlar içinde inşaat sektörü Romenlerin en yoğun olarak istihdam edildiği alandır.

Bu arada yaşanan Afganistan, Bosna-Hersek gelişmeleri de Orta Doğu'ya, bölge dışından mülteci akınına sebep olmuştur. 1999 Kosova Krizi sırasında ise 1 milyon Kosovalı dünyanın dörtbir yanına dağılmıştır. Kaçabilen Kosovalılardan bir bölümünün Türkiye'de sığındığı Kırklareli Gaziosmanpaşa Kampı'nda 2,550'si, kadın, 2,317'si erkek, 3,363'ü çocuk olmak üzere 8,230 Kosovalı Arnavut mülteci bulunmaktadır.¹⁶

III. Orta Doğu'dan Dışarıya Göçler

Orta Doğu'dan, bu bölge sınırları dışına göçlerin tarihi seyri incelendiğinde bölge dışına göçlerin uzun bir geçmişe sahip olmadığı görülmektedir. XIX. yy boyunca ve XX. yy başında bölge dışına göç veren ülkeler Lübnan, Suriye, Yemen gibi ülkelerdi ve bu göçler denizaşırı karakter arz ediyordu. Özellikle Güney ve Kuzey Amerika'ya, Kanada'ya göç verilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde özellikle çoğunluğunu Rum, Yahudi ve Ermenilerin teşkil ettiği göçler de Türkiye'den Yeni Dünya'ya doğru vuku bulmuştur. Okyanus aşırı göçler de esas itibarıyla bölgedeki siyasal gelişme ve krizler sonucunda ortaya çıkmıştı. Örneğin 18. yy'da Aden ve Cibuti'nin kolonizasyonu üzerine Yemenliler ülke dışına göç etmişti. Keza Türkiye'den azınlıkların göçleri Ermeni tehciri, Türk Kurtuluş Savaşı gibi gelişmelerin neticesiydi.

Ancak Orta Doğu'dan bölge sınırları dışına göçlerin 1950'li yılların ortasında başlayan kısmının asıl karakteristiği Batı Avrupa ülkelerine yönelen kısmıdır. Abdelwahap Bouhdiba bu göçleri "Euro-Arab" göçü olarak nitelendirmektedir.¹⁷ Bu dönemde Orta Doğu, Arap olmayan ülkelerinden de (Türkiye, İran, Pakistan) Batı Avrupa'ya, önemli sayıda işgücü yollamıştı. Bu göçler, işgücü kabul eden ülkelerin talebi üzerine başlamış ve sürmüştür.

Orta Doğu'dan Avrupa'ya göçlerin 1970'li yıllarda ise mahiyet değiştirdiği görülmektedir. Bunun sebebi özellikle 1973 petrol krizinden sonra Avrupa'da istihdam imkânlarının daralmasıydı. Ancak başta Orta Doğu'dan olmak üzere Avrupa'ya göçler yine de ve yasal olmayan boyutu ile devam

¹⁶ *Sabah Gazetesi*, 5 Haziran 1999, s. 20.

¹⁷ "Arab Migrations," *Arab Industrialisation and Economic Integration*, der. Roberto Aliboni, London, Croom Helm, 1979, s. 135.

etmiştir: 1983'de 64,000 civarındaki sığınma isteyenler, 1986'da 192,000 ve 1990'da 417,000'e kadar çıkmıştır.¹⁸ 1991 yılında B. Avrupa'da 15.4 milyonu yasal ve 2.6 milyonu kaçak yabancılar olmak üzere 18 milyon yabancı bulunmaktaydı.¹⁹ Bu yığılma süreci halen devam etmektedir. Daha yeni Türkiye'den kaçak olarak Yunanistan'ın Sakız Adası'na geçmek isteyen, 212 kişiyi taşıyan Türk bandralı şilep yakalanmıştır. Kaçak yolcuların 120'si Güneydoğu kökenli Türk vatandaşlarından oluşurken, kalan 92 kaçağın Senegal, Papua, Yeni Gine, Afganistan ve Irak uyruklu olduğu anlaşılmıştır.²⁰ Kaçak yollarla Avrupa'ya geçme teşebbüsleri devam etmektedir.

GENEL DEĞERLENDİRME VE ÖNERİLER

Bugün dünyada, ABD hariç, 1930'lerdeki büyük buhran döneminden bu yana en şiddetli istihdam krizi yaşanmaktadır. Halen Batı Avrupa'daki 35 milyon işsiz, bir ya da bir yılı aşkın süredir işini kaybetmişlerden oluşmaktadır. Durum birçok Orta Doğu ülkesinde farklı değildir. Örneğin Türkiye'de DİE verilerine göre kentlerdeki işsizlik oranı 1977 yılının Ekim ayında yüzde 9.7 iken bu oran 1998 yılının aynı ayında yüzde 10 olarak gerçekleşmiştir.

Yine Türk işgücü piyasasından örnek verilirse yabancı kaçak işçiler kayıt-dışı işçi istihdamının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Bunun işgücü piyasamıza etkisi ise yerli işçilerin çalışma koşullarını geriletme, ücretlerini düşürme ile sendikasızlaşma süreçlerini hızlandırmak olmaktadır. Bugün Türkiye'nin "adeta kaçak işçi emek piyasasına dönüştüğü gözlenmektedir."²¹ Mevcut tahribat sadece işgücü piyasası üzerinde değil trafik, emniyet, sağlık barınma, çevre problemlerinin artması, yer altı ekonomisinin genişlemesi şeklindedir. Avrupa da bütün bu problemlerle yüz yüzedir. Acaba bu sığınmacı ve kaçak işçilere dur denilmesi mümkün müdür?

Herşeyden önce Avrupa bugün hem hükümetler hem de vatandaşlar bazında yabancı istememektedir. Bu konuda Avrupa'da adeta bir moratoryum ilân edilmiştir.²² Ancak Batı Avrupa ülkelerinin Orta Doğu'dan gelecek

¹⁸ W.R.Böhning, "Integration and Immigration Pressures in Western Europe", *International Labor Review*, Vol. 130, No. 4, 1991, s. 447.

¹⁹ *Ibid.*, s. 449.

²⁰ Bu yolculardan birinin de PKK'lı bir terörist olduğu saptanmıştır. Bkz.: *Hürriyet Gazetesi*, 21 Haziran 1999, s. 7.

²¹ Ekin, s. 67.

²² Bu aslında Amerika'ya yeni göçmen kabulüne karşı olan çeşitli organizasyonlar tarafından Amerikan Kongresi'ne ekspozé edilmek istenen bir konudur. Örneğin FAIR (The Federation for American Immigration Reform) bu konuda baskı yapmaktadır. Bkz.: FAIR, "Why America Needs a Moratorium on Immigration," *Issue Brief*, (28 Mayıs 1999), s. 1-2.

sığınmacılara karşı bu konuda yapabilecekleri sınırlıdır. Bir kere Avrupa'ya yerleşmiş Türklerin, Arapların vb. önce kendi ülkelerinde bıraktıkları çocukları, aile fertleri ile ilişkilerini koparması mümkün olamaz. Kaldı ki Avrupa Topluluğu genişlerken sınırları da genişlemiştir. Örneğin "Avusturya ve İtalya'nın Schengen ülkelerinden biri olmasıyla birlikte ... bu ülke sınırlarından içeri giren 'sığınmacılar' ya da 'göçmenler'; başlıbaşına bir büyük sorun olarak ortaya çıktı. Özellikle 8000 kilometre uzunluğa sahip kıyılarıyla İtalya, sığınmacıların gizlice içeri girmek üzere (en fazla) tercih ettiği ülkelerden biriydi."²³

Diğer taraftan, bir Orta Doğu ülkesi olarak Türkiye'den örnek verilirse eski Sovyetler Birliği'nin dağılması üzerine Yeni Türk Cumhuriyetleri'nden ayrılanlar için Türkiye ilk çalınacak kapı değil miydi? Yine bugün Kırklareli Göçmen Kampı'nda bulunan Arnavut mültecilerinden bazılarının geleceklerinden kuşku duyarak kendi ülkelerine dönmek istememeleri bir realite değil midir?²⁴

İşte izah edilen bu ve benzeri sebeplerle kaçak işçiler konusunda alınabilecek tedbirler sınırlıdır. Bugün Mark J.Miller'in de ifade ettiği gibi Batı'da "yasadışı yabancı istihdama karşı kampanyadan yasadışı işe karşı kampanya" sürecine geldiği gözden uzak tutulmamalıdır.²⁵ Bu konu ile ilgili olarak yapılması gerekenleri şöyle özetlememiz mümkündür:

- Her ülkede kaçak işçiliğin denetimi konusunda yasal düzenlemeler vardır. Bu yasal düzenlemelerin kaçak yabancı çalıştıranlara getirdiği cezaî yaptırımlar ağırlaştırılmalıdır.

- Kaçakların yakalanabilmesi için sınır bölgelerinde yeni teknolojik imkânlarla da başvurularak kontroller etkin hale getirilmelidir.

- Kaçak olarak çalışan yabancılar derhal sınırdışı edilmelidir.

- Bu konu ile mücadelede yetkili devlet görevlilerine verilecek eğitim programları ile mevcut ve yeni yasal düzenlemeler konularında bilgi sahibi olmaları temin edilmelidir.

²³ "Dünya Ekonomik Gelişmeler," *Garanti Dergisi*, Sayı: 122 (Nisan 1998).

²⁴ Göçmenlerin bu konudaki kuşkuları için bkz.: *Sabah Gazetesi*, 5 Haziran 1999, s. 20.

²⁵ *Employer Sanctions in France: From the Campaign Against Illegal Alien Employment to the Campaign Against Illegal Work*, U.S. Commission on Immigration Reform, University of Delaware, 1995.

- Bu mücadelede işverenlerin, gönüllü desteğinin alınması yönünde çalışmalar yapılması da her zaman tavsiye edilecektir. Ancak işverenler açısından bir değerlendirme yapıldığında, eski Sovyetler Birliği'nin dağılması ile ortaya çıkan yasa dışı göç sürecinde gözden uzak tutulmaması gereken bir husus; **kendi yurtlarında en iyi eğitimi görmüş, en vasıflı olanların, yeni geldikleri bu ülkede en düşük ücretlerle bile çalışmaya razı olma zorunda kalmalarıdır.**